

Ελένη: “What’s in a name”

Η εκπεπτωκυία θεότητα

Αρχαιολογικά ευρήματα και γραμματειακές πηγές μαρτυρούν ότι η Ελένη απολάμβανε θεικών τιμών στην Σπάρτη, όπου είχε δύο ναούς (το Μενελάειον στις Θέραπνες και ένα άλλο κοντά στον Πλατανίτσα), στο Άργος (*Αργείην* άλλωστε την αποκαλεί ο Όμηρος), στην Αρκαδία, στην Κόρινθο, στη Βοιωτία, την Αττική, όπου λατρευόταν μαζί με τους Διόσκουρους κατά την εορτή των Ανακειών -πρέπει να σημειωθεί ότι η επιμήκης νήσος ΒΑ της Αττικής ονομαζόταν «Ελένη», η σημερινή Μακρόνησος-, στη Θεσσαλία, τη Ρόδο, στη Λευκή νήσο έναντι των εκβολών του Ίστρου, στη Σικελία, ακόμη και στην Αίγυπτο. Σε ανάγλυφα από τη Σπάρτη (2ος αι. π.Χ.) η Ελένη παριστάνεται με τη μορφή αρχαιότατου ξοάνου ανάμεσα στους Διόσκουρους. Ορισμένοι επίσης συγγραφείς (επί παραδείγματι ο Ισοκράτης και ο Ηρόδοτος) ομολογούν ότι η Ελένη ήταν θεά. Σύμφωνα με τις αντιλήψεις των αρχαίων, εφόσον η Ελένη λατρευόταν σε δικούς της ναούς και απεικονιζόταν σε λατρευτικά αγάλματα (Ηρόδ. VI 61), ήταν θεά. Τι είδους θεότητα, συνάγεται από τα ακόλουθα στοιχεία:

(I) Το 18ον ειδύλλιον του Θεόκριτου είναι ένα τρυφερό, γλυκύθυμο επιθαλάμιο για τους γάμους του Μενελάου και της Ελένης. Προφανώς, όμως, πρόκειται για «αίτιον» που ερμηνεύει μια τελετή δενδρολατρίας. Οι νεανίδες της Σπάρτης, στεφανωμένες με υακίνθους, τιμούν τον ιερό πλάτανο της Ελένης, στολίζουν το δέντρο με στεφάνους από άνθη λωτού, από όλπιδα αργυρή σπένδουν λάδι στη ρίζα και γράφουν πάνω στο φλοιό του: «να με τιμάς γιατί είμαι φυτό της Ελένης». Δεν ξέρουμε αν πρόκειται για τη λακωνική εορτή Ελένια, που μνημονεύει ο Ησύχιος, αλλά ο μυθικός χαρακτήρας της τελετής είναι προφανής. Ίσως πρόκειται για τη «διάβαση» των νεανίδων από την προστασία της Αρτέμιδος στη δικαιοδοσία της Ελένης. Οι παρθένες γίνονται δεκτές στον κόσμο των ωρίμων για γάμο γυναικών.

(II) Για το όνομα «ελένιον» ερίζουν επτά φυτά, ανάμεσα στα οποία η κλήθρα, το τραγορίγανο και η καλαμίνθη. Σύμφωνα με το μύθο, το φυτό φύτρωσε από τα δάκρυα της Ελένης για τον θάνατο του οιακοστροφού Κανώππου, ο οποίος πέθανε από δήγμα φιδιού στην Αίγυπτο. Το ελένιον είχε τη δύναμη να εξοντώνει τα φίδια, αλλά και να θεραπεύει τις πληγές. Ο αιτιολογικός μύθος εξαίρει τη σχέση της Ελένης με τη χλωρίδα και κατ' επέκτασιν με το κατεξοχήν χοϊκό ζώο το φίδι.

(III) Στη Ρόδο, που είχε αποικισθεί ήδη στη μυκηναϊκή εποχή από την Αργολίδα, λατρευόταν η Ελένη Δενδρίτις. Η δενδρολατρεία είναι από τις αρχαιότερες μορφές θρησκευτικής πρακτικής και επιβιώνει λεληθότως ως σήμερα. Στην προκειμένη περίπτωση ένας μύθος μιλά για την απαγχονισμένη Ελένη. Η Πολυξώ, η χήρα του Τληπόλεμου, εκδικήθηκε τον θάνατο του συζύγου της αποστέλλοντας γυναίκες από τη συνοδεία της μεταμφιεσμένες σε Ερινύες να κρεμάσουν την Ελένη. Τα αιωρούμενα από τα κλαδιά των ιερών δέντρων

αφιερώματα (ομοιώματα της θεάς) έδιναν αφορμές σε μυθοπλασίες αυτού του τύπου.

(IV) Κατά την ομηρική διήγηση (Οδύσσεια δ 1 κε.) ο Μενέλαος και η Ελένη υποδέχονται στο παλάτι τους τον Τηλέμαχο και τον συνοδό του Πεισίστρατο. Η Ελένη σκοπεύει να μνημονεύσει τον Οδυσσέα και για να προλάβει τη συγκίνηση των φιλοξενουμένων της ρίχνει μέσα στον κρατήρα του οίνου το νηπενθές φάρμακον (δ 219 κε.), δώρο της Αιγύπτιας Πολυδάμνας. Το μαγικό βότανο απόδιωχνε τη λύπη, κοίμιζε την οργή και έσβηνε τη θύμηση των συμφορών.

(V) *Ελάνα ή Ελένη* ονομαζόταν ο καλαθίσκος για τα άρρητα ιερά κατά την εορτή προς τιμήν της Βραυρωνίας Αρτέμιδος. Οι πηγές μας και για τον καλαθίσκο και για τα λεγόμενα Ελενηφόρια είναι ελάχιστες και συγκεχυμένες. Είναι ωστόσο πολύ πιθανόν η παράδοση κόμμωση του ξόανου της Ελένης στο προαναφερθέν ανάγλυφο από τη Σπάρτη να αποτελεί σχηματική παράσταση του καλαθίσκου. Πάντως το πλέξιμο ενός ιερατικού κάλαθου αποτελούσε μαγική τελετουργία ευετηρικού χαρακτήρα.

(VI) Θεές της γονιμότητας συνοδεύονται από ένα αρσενικό συμπλήρωμα. Έλενος ονομάζεται ένας ομηρικός πολεμιστής ελληνικής καταγωγής και ο γιος του Πριάμου, που ήταν μάντης και μετά τον θάνατο του Δηίφοβου υποψήφιος μνηστήρας της Ελένης. Το κοινό όνομα, η επιδιωκόμενη συζυγική σύζευξη και το κοινό χάρισμα της μαντικής(και η Ελένη επιδεικνύει στην Οδύσσεια μαντικές ικανότητες, βλ. δ 265 κε. και ο 171 κε.) υποδηλώνουν ότι σε κάποιο (προομηρικό;) μύθο η σχέση Έλενου και Ελένης θα ήταν στενότατη.

Υποψιάζομαι μάλιστα ότι και ο Έλενος θα πρέπει αρχικά να ήταν ένας ελάσσων θεός της βλάστησης. Ο Ησύχιος ερμηνεύει τη «γλώσσα» γέλενος ως: ασφόδελος, νάρκισσος. Πολλοί τύποι της δωρικής διαλέκτου που αρχίζουν με δίγαμμα παραδίδονται από τον Ησύχιο εσφαλμένως με γάμμα αντί του δίγαμμα (F). Συνεπώς το γέλενος θα μπορούσε να είναι *Φέλενος*. Ο τύπος, πάντως, *Φέλενα* μαρτυρείται επιγραφικός σε αρύβαλλο του 7ου αιώνα προερχόμενο από τη Σπάρτη.

Η Ελένη, λοιπόν, θα πρέπει καταρχάς να ήταν θεότητα της βλάστησης και της γονιμότητας γενικότερα. Ίσως μάλιστα η αρπαγή της ηρωίδος Ελένης από τον Θησέα πρώτα, και αργότερα από τον Πάρη (Αλέξανδρο), να αποτελεί εκκοσμίκευση ενός πανάρχαιου ιερατικού μύθου κρητομυκηναϊκής προέλευσης. Στον πρωταρχικό αυτό μύθο, που ερμηνεύει τις αυξομειώσεις της βλάστησης και τις τύχες των δημητριακών (σπορά ή και αποθήκευση αρπαγή και θάνατος ≠ αναβλάστημα και συγκομιδή - επιστροφή και παλιγγενεσία), ο θεός του κάτω κόσμου αρπάζει τη θεά και για ένα διάστημα την κρατά στα σκοτεινά βασίλειά του. Μια από τις πολλές παραλλαγές αποτελεί ο μύθος για την αρπαγή της Κόρης (*πολλών ονομάτων μορφή μία*) από τον θεό των εγκάτων της γης, που χαρίζει πλούτο, δηλαδή τον Πλούτωνα. Το λατρευτικό δρώμενο του μύθου ίσως να ήταν η υφαρπαγή και η πανηγυρική επαναφορά του ξόανου της θεότητας στον ναό. Επιβίωμα αυτής της ιεροπραξίας ήταν τα σαμιακά Τόναια. Έκτυπο του πανάρχαιου μύθου αποτελεί η αρπαγή της επταετίδος Ελένης από τον ωμογέροντα Θησέα, έναν ήρωα με ευδιάκριτα χθόνια χαρακτηριστικά, που αρπάζει την Αριάδνη από την Κρήτη και αποτολμά με τη συνεργία του Πειρίθου να απαγάγει από

τον Άδη την Περσεφόνη. Οι Διόσκουροι εκστρατεύουν στην Αττική, ενόσω ο Θησέας βρίσκεται στον Άδη για την απαγωγή της Περσεφόνης (η χρονική σύμπτωση αποτελεί θαυμάσιο εύρημα της αττικής αγχίνουας), και ελευθερώνουν την αδελφή τους. Στη μεταγενέστερη, παντελώς εκκοσμικευμένη, μορφή του μύθου η Ελένη ακολουθεί μια οικειοθελώς τον ωραίο και πλούσιο βασιλόπαιδα από την Ανατολή. Για την απελευθέρωση της οργανώνεται πανελλήνια εκστρατεία από το σύζυγό της και τον αδελφό του. Ο παλαιός σεμνοπρεπής μύθος αποστερείται από το κοσμολογικό του νόημα, αλλά προσφέρει ηθική δικαίωση στην κατακτητική βουλιμία των Αχαιών και επιπλέον κερδίζει σε ανθρώπινο βάθος. Αν η εικασία αυτή είναι ορθή, τότε φωτίζονται πληρέστερα και ορισμένες πλευρές του χαρακτήρα της Ελένης.

Το φως του κάλλους και του ολέθρου

Οι θεότητες της γονιμότητας (Αφροδίτη, Άρτεμις, Αριάδνη, Καλλιστώ κ.ά) σχετίζονται παρά τη χθόνια καταγωγή τους και με το φως των ουράνιων σωμάτων. Η θερμότητα είναι πηγή ζωής και οι ακτίνες του ήλιου εισδύουν βαθιά μέσα στη γη. Ως θεότητα, λοιπόν, της βλάστησης η Ελένη είναι και θεότητα του φωτός.

Τα κυριότερα αποδεικτικά στοιχεία συνοψίζονται ως ακολούθως.

(I) Στην Αινειάδα του Βιργιλίου (VI 518) η Ελένη εμφανίζεται πάνω στατείχη της Τροίας κρατώντας έναν τεράστιο πυρσό και δίνοντας στους Αχαιούς το σύνθημα της γενικής επίθεσης. Η εικόνα αυτή της Ελένης δεν είναι επίνοια του Βιργιλίου, αλλά προέρχεται από την επική παράδοση, γιατί απαντά και στον Τρυφιδώρο (*Άλωσις Ιλίου* 512 κε.). Το ουσιαστικό ελένη ερμηνεύεται από τον Ησύχιο ως «λαμπάς».

Πρόκειται προφανώς για την ίδια λέξη που είδαμε ότι σημαίνει και «ιερός καλαθίσκος». Τη σημασία όμως «λαμπάς» έχει και η λέξη ελάνη, η οποία πιθανότατα είναι ο ορθότερος τύπος, επειδή ακριβώς σχηματισμοί σε -άνη δηλώνουν συνήθως όργανα (δρεπάνη, σκαπάνη κτλ). Ίσως στον μετασχηματισμό με προοδευτική αφομοίωση (πρβλ. *μέγαθος* > *μέγεθος*) να επέδρασε και το γεγονός ότι η Ελένη εθεωρείτο θεά του φωτός.

[...]

(II) Η πίστη ότι η Ελένη ήταν θεά του φωτός υπόκειται προφανώς και στην ανεκδοτολογική παράδοση για την τύφλωση του Στησίχου. Η Ελένη τιμωρεί τον βαρύγλωσσο ποιητή, αλλά όταν ο Στησίχουρ μετανοεί εμπράκτως, συνθέτοντας την *παλινωδία* του (ή δύο παλινωδίες, σύμφωνα με μια άλλη παράδοση), η θεά θα επιδείξει τη μεγαλοψυχία της και θα τον θεραπεύσει. Δεν έχει σημασία τι είδους τύφλωση (σωματική ή διανοητική) έπληξε τον ποιητή, το γεγονός είναι ότι η Ελένη ήταν σε θέση να δίνει και να παίρνει το φως των οφθαλμών κατά βούληση.

Απόσπασμα από το ομώνυμο άρθρο του Μιχάλη Ζ. Κοπιδάκη, παραγγελία του Οργανισμού Μεγάλου Μουσικής Αθηνών, για το πρόγραμμα εκδηλώσεων του κύκλου "Ελένη", περίοδος 1992-'93.